

ЗЕМЉА ПАВЛОВИЋА У ПУТОПИСИМА СТРАНАЦА XVI И XVII ВЕКА

I

Још је средњовековна трговина утицала да се и у некадашњој Земљи Павловића устале каравански путни правци до рударских насеља, управних и царинских центара и трговишта, а на њима и коначишта за путнике и робу и станице за изнајмљивање товарних и јахаћих коња. С продором Турака на Запад и с потребом интензивнијих дипломатских односа хришћанских владара с Портом, значај су добили тзв. „међународни” путни правци који су у турском периоду постали поприште наглашенијих демографских промена. У том погледу издвајају се два путна правца. Један, аустријски, што је преко Јајца стизао у Врхбосну, потоње Сарајево, одакле је некадашњом Земљом Павловића, преко Мокрог, Романије, Гласинца, Праче, Рогатице, Вишеграда и Добруна, излазио на „дубровачки друм” за Цариград. Тим путем ишле су прве немачке мисије за Цариград, о чему су писана сведочанства оставили Бенедикт Курипешић¹ 1530. и анонимни путописац Ногаралове посланичке мисије из 1532. године.² С тог путног правца, одвајао се на Романији један крак према Сребреници, старој рударској насеобини, односно даље према Ваљеву и

¹ Ур. Benedikt Kuripešić, *Putopis kroz Bosnu, Srbiju, Bugarsku i Rumeliju 1530*, превео Ђорђе Пејановић, Сарајево, 1950; или Petar Matković, *Putovanja po Balkanskom poluostrvu XVI vijeka*, Rad JAZU, knj. LVI, 1881, стр. 151-196.

² P. Matković, *n. d.*, стр. 196-203.

Београду, којим су, али у супротним правцима, путовале мисије путописаца Енглеза Питера Мандија³ 1620. и Француза Луја Жидеона „Турчина” 1624. године.⁴

Други, више коришћени путни правац, који је делимично захватао некадашње, сталне и повремене, Павловића земље, био је „дубровачки друм” кроз Приморје и Херцеговину, на коме се, поред других, као важнија одморишта и коначишта помињу Требиње, Билећа, Церница, Гацко, Тјентиште, Фоча и Устиколина. Тим правцем, према Цариграду или из Цариграда према Дубровнику, путовали су у XVI и XVII веку, у разним мисијама, бројни фламански, италијански, француски и енглески путописци.⁵

Према пажњи коју су јој посветили страни путописци, и према белешкама о местима до којих су стизали и кроз која су путовали, ивичну зону Павловића земаља чинили би Врхбосна, Сребреница, Добрун, Устиколина и непосредно дубровачко залеђе, које је некада, како то пева дубровачки песник Цоно Палмотић, „силни” Радослав Павловић даровао Дубровнику да би задобио његово племство.⁶ Према успутним запажањима путописаца мозаик Павловића земаља чинили би „кршевите” и „неплодне” врлети, високе и рудама богате планине, понекад покривене густим и високим шумама пуним птица и дивљачи, али и хајдука, односно „плодне” и водама богате, али исто тако „пусте” и „необрађене” долине - једном речју, занимљиву и пуну контраста слику једне лепе и природом издашне земље. Унутрашњу, просторну представу Павловића земље, према оновременим путничким мерилима, одају белешке путописаца о *шрајању* путовања појединих посланичких и трговачких мисија, мада је оно зависило углавном од природе путева и услова путовања. Луј Жидеон

³ Вид. Zdenko Levental, *Britanski putnici u našim krajevima od sredine XV do početka XIX vijeka*, Горњи Милановац, 1989. Путопис П. Мандија од стр. 75. до 85.

⁴ Уп. Радован Самарџић, Београд и Србија у списима француских савременика. XVI-XVII век. Београд, 1961. Путопис Луј Жидеон „Турчина”, стр. 176-184.

⁵ *Истито*; Р. Matković, n. d., Rad JAZU, knj. XLIX (1897), knj. LXI (881), knj. LXXI (1884); Z. Levental, n. d., Jelica Novaković-Lopušina, *Putopisi flamanskih diplomata 16. veka*, ERAZMO, Godišnjak za književnost i kulturu Nizozemlja, br. 4, 1995/96.

⁶ Dž. Palmotić, *Gosti grada Dubrovnika*, „Dubrovnik”, II, 1893, br. 2-3: /Plodne njive, hladne vode/ sve Primorje što zadrži./ i pod vlastim sej gospode/ u malo se more vrši./ Pod mojom je vlasti bilo/ nu sve vami darovati/ dobrovoljno, drago i milo/ htjeh za vaše plemstvo imati./

„Турчин” је нпр. рекао, свакако претерано, да је у јануару 1624. путовао *осам дана* „преко једне од највиших и најтежих планина, Мокре”, тј. Романије, до Аргентине, односно Сребренице.⁷ Али, он није имао за циљ да тачно итинерерски опише путовање и попише коначишта, него више сликовито да назначи услове путовања по дубоком снегу и великој студени која их је ледила при сваком изласку из успутних „каравансараја”. Ипак, да се путовало споро, посебно кад се радило о тешко проходним теренима, као што је, како сви путописци воле да кажу, „најжалоснији пут на свету” од Дубровника до Цернице, показују белешке о пажљивом и спором пешачењу, напоредо с коњима, по херцеговачком кршу од оштрог и погибелног камења. Ретко се дешавало да је неки од путописаца путовао удобније, кочијама или запрежним колима, као што је то чинио Француз Кикле⁸ 1658, али тек од Зворника низ Дрину до Раче и даље до Београда и Цариграда.

II

Почев од Курипеша који је, како каже, путовао овим крајевима „око 74 године” после упада султана Мехмеда II у Босну, па до потоњих путописаца XVII века, Луја Жидеона „Турчина”, на пример, који бележи како је у фрањевачком манастиру у Сребреници вечерао за истим столом за којим и султан Мехмед „пре 162 године”, ретко који путописац помиње неки очувани материјални споменик из ранијег, предтурског времена. Већ Курипеша запажа, уз пут којим се кретала амбасадорска мисија, рушевине средњовековних утврда, „градова”, остатке порушених црквица и манастира, опустела села и запуштена плодна поља. Ти преостали знаци некадашњег живота били су њему потврда да је Босна „за хришћанских времена била *лепа и добро обрађена земља*”.⁹ Луј Жидеон „Турчин” је 1624. у Сребреници слушао о богатству околних планина сребром, по коме је насеобина и добила име, али се уверио да Турци не воде бригу о одржавању

⁷ Уп. Р. Самарцић, *н. д.*, стр. 176.

⁸ *Исџо*, стр. 191-198.

⁹ Р. Matković, *н. д.*, Rad JAZU, LXI, 1881, стр. 175.

рудника па је за њих рекао да су „рођени да све упропасте”.¹⁰ Уместо обрађених плодних поља, путописци су, бар они који су путовали крајем лета или почетком јесени, запажали обиље дивљих плодова и дивљачи. Понегде тек, као Француз Лефевр у Устикolini, ¹¹ примећивали су и родне воћњаке, и парцеле жита и винове лозе, али су се баш због тога и чудили што су такви крајеви слабо насељени и што су хришћанска села, посебно уз путне правце, најчешће потпуно пуста. Курипешки то објашњава многим глобама и силним давањима којим је хришћанско становништво било изложено. Турци су њима, каже он, „идући час овамо, час онамо”, узимали све¹² што имају, па чак и децу, посебно лепшу и окретнију. Али, и саме посланичке мисије, попут њихове, честе и с бројном пратњом, пдале су на трошак народа уз путеве. Путописац Кикле даје о томе илустративне податке: „Сваког дана било је довољно јахаћих и, за пртлаг, товарних коња, зоби, сена, кочија, пиринча, кокошију, јаја, масла, меда, оваца, јагањаца, јарића, дрва и других потреба, а све на трошак народа.”¹³ Наравно, о изнуђивању потрепштина бринули су се јаничари, вође мисија. Понекад су, као код Ваљева, како описује Жи-деон „Турчин”, ловили ноћу по снегу сељаке избегле у шуме да би их потом бичевањем приморавали да обезбеде храну и пиће за многобројне путнике.¹⁴ Слично нешто бележи и Форезјен, 1582, када су уморни заноћили на Тјентишту: тада су јаничари из оближњег засеока довели сељаке са стоком и намирницама да им обезбеде вечеру и после чувају стражу.¹⁵

Због свега тога повлачили су се хришћани све дубље у шуме и планине, што је довело, по процени путописаца, до наглашенијег поларизовања целокупног становништва: турског у трговишта и вароши, а хришћанског у села, даље од прометних праваца. Фламанец Шепер је забележио да су сва села у брдима око Фоче хришћанска,¹⁶ док је Курипешки истицао жеље хришћана да се због велике тираније преселе у

¹⁰ Р. Самарцић, *н. д.*, стр. 177.

¹¹ *Исџо*, стр. 156-157.

¹² Р. Matković, *н. д.*, стр. 175.

¹³ Р. Самарцић, *н. д.*, стр. 192.

¹⁴ *Исџо*, стр. 177.

¹⁵ *Исџо*, стр. 139.

¹⁶ J. Novaković-Lopušina, *н. д.*, стр. 114.

Аустрију, да, како каже, „живе код нас”.¹⁷ И Жидеон „Турчин”, такође, бележи како у сребреничком крају, „већина хришћана напушта ову лепу земљу”¹⁸ због „неправедног” односа Турака, нарочито у рудницима.

III

Све то показује како су промене започете с доласком Турака још увек трајале. Архивска грађа, посебно турски дефтери, сведоче о многим опустелим насебинама и масовном одвођењу хришћана у Турску¹⁹ што је наглашеније подстицало демографске промене у Павловића земљама. Некада утврђени град Борац, стоно место властеле Павловића, с развијеним привредним варошиштем, царином и трговачком колонијом Дубровчана,²⁰ већ у Курипешинево доба, тридесетих година XVI века, безимено је место, очигледно разорено, јер га више нико не помиње, сачувано само у архивским поменима о набавци артиљерије за градске куле, и у ликовним представама дворских кула, грбовним ознакама, на печатима властеоских повеља.²¹ С друге стране, развијала су се места која су имала важнију улогу у турском управном систему. Тако је Фоча, захваљујући положају на важном „дубровачком друму” и турској управној и царинској служби, убрзано мењала изглед од средњовековног трговишта, прво, у „турско село”²² у коме се, долазећи из Дубровника, „први пут видеља цамија”, потом, у „турску варошицу” од „око 800 ниских кућа од дрвета и земље, без прозора” и „с мноштвом цамија”²³ али и са монументалнијим грађевинама као што су каравансараји, зидани од камена и покривени оловом. На сличан начин су и друга места дуж путних праваца мењала првобитни изглед, било да су *hanovima* и *karavansarajima* по-

¹⁷ Р. Matković, *n. d.*, str. 163.

¹⁸ Р. Самарџић, *n. d.*, стр. 177.

¹⁹ Уп. у овом зборнику рад академика Милана Васића: *Земља Павловића у својству турских извора*.

²⁰ Уп. у овом зборнику рад академика Десанке Ковачевић-Којић: *Борац - средишње земље Павловића*.

²¹ О томе више радова у овом зборнику. Уп. Душан Синдик, *Печатни породице Павловић*.

²² Р. Самарџић, *n. d.*, стр. 114 (Жак Гасо, 1548).

²³ *Исшо*, стр. 128 (Филип Дифрен Кане, 1573); стр. 135 (П. Лескалопје 1547); стр. 173 (Аноним, 1626).

стајали коначишта и одморишта било да су претварана у „пазаре”. Врхбосна, у средњем веку позната по тврђави Ходидјед, почетком XVII века је велика варош Сарајево у којој је Енглез Питер Манди избројао „педесет џамија” и исто толико млинова²⁴ Мокро, некад важно одредиште робе за месне феудалце, путописци помињу само по хану у коме су преноћили. Рогатица је по Курипешићу „турска варошица” по имену „Челеби-пазар”; Вишеград је и даље занимљив по „утврђеном граду” на стени изнад вароши, али и по „лепо озиданом каравансарају”.

Занимљиво је да готово никаквих вести не остављају путописци о селима у Земљи Павловића, ако се изузму већа насеља, нпр. Фоча, за која понекад кажу „село”. Она су, бар кад су путописци XVI и XVII века у питању, или фантомски пуста поред путева или невидљива у брдима и шумама, скрајнута од путева. Само је Манди, путујући преко Романије 1620, приметио „пет-шест раштрканих села с кућама од дрвета”, по свој прилици сиромашним јер се у њима, како каже, није могло добити „ни хлеба ни вина, ни било чега другог, изузев по врло високој цени”.²⁵ Киклеови подаци о намирницама којим су се опскрбљивале посланичке мисије на путовању, међутим, посредно упућују на природу оновременог сеоског живота.

Превасходно „посматрачи” у пролазу, усмерени највише на податке о путевима и коначиштима, путописци су углавном говорили о „виђеном” а мање о „доживљеном”. Ипак, понеке белешке одају и атмосферу појединих похођених места, па и различите доживљаје при сусретима са домаћим становништвом. Већ на први поглед уочљив је двојан доживљај становништва: на једној страни хришћанског, потлаченог и путописцима ближег, с обзиром на њихову припадност западној цивилизацији, а на другој страни, како сами кажу, „турског” становништва, које су осећали као део другачије и Западу претеће цивилизације са Истока. Ипак, и поред наглашених разлика, запажене су и неке сличности, посебно у језику и одећи, с тим што хришћани, како је приметио Курипешић, „не брију главе”.²⁶ Одећа је била први знак препознавања странаца и повод првим реакцијама на њихово при-

²⁴ Уп. Z. Levental, *n. d.*, стр. 82.

²⁵ *Isto.*

²⁶ P. Matković, *n. d.*, стр. 163.

суство. Дифрен Кане је 1573. приметио да све турско становништво Фоче показује „мржњу на странце”.²⁷ Кикле је 1658. у Сарајеву морао од власти да измоли слободу да се појављује у својој, француској одећи, што јасно показује да је другачије одевање било забрањено. Међутим, разлог томе може да буде и безбедност путника, јер је Кикле том приликом изазвао толику сензацију својим оделом да га је свуда пратила гомила нимало благонаклоних знатижељника.²⁸ И иначе је много сведочанстава о невољама које су имали странци због другачијег одела: један Енглеz због шешира;²⁹ један Дубровчанин због италијанског одела,³⁰ па је Морисон с правом забележио 1595. да „Турци не трпе европску одећу, посебно кратке капуте, тако да су људи који их носе, изложени њиховим испадима”.³¹

Да се и домаће становништво некада другачије, раскошније и по европски, облачило, сведочи Курипешинева белешка како је понеки старац, од оних Срба „који су у старој вери остали”, говорио млађим показујући раскошно обучене чланове амбасадорске мисије: „Видите, тако су била господа и у овој земљи за отаца наших”.³² Сада је раскош била привилегија Турака, што показује Курипешинева белешка о пријему мисије у Хусреф-беговом летњиковцу. Иако је то била, како каже, колиба од прућа кроз коју је текао поток, она је била застрта теписима и окружена раскошно обученим стражарима.³³ Насупрот тој слици, у истој Врхбосни, Курипешин је запазио и „петнаестеро-шеснаестеро хришћанске дјеце, које мушке, које женске”, коју су терали, како каже, „као што код нас тјерају стоку, јер их не моглоше продати на тржишту”.³⁴

Кад говоре о хришћанском становништву, сви путописци наглашавају његов тежак положај бележећи бројне намете којим су били изложени и његове наде у помоћ хриш-

²⁷ Р. Самарџић, *н. д.*, стр. 128.

²⁸ *Isto*, стр. 193.

²⁹ Z. Levental, *н. д.*, стр. 50 (Фокс, 1589).

³⁰ *Isto*, стр. 94 (Х. Блант, 1634).

³¹ *Isto*, стр. 55 (Ф. Морисон, 1595).

³² Р. Matković, *н. д.*, стр. 176.

³³ *Isto*, стр. 158-159.

³⁴ *Isto*.

ћанских земаља из којих су мисије долазиле. Хришћанска вера је била важан критериј, на једној страни, за разликовање од турског и домаћег исламског становништва, а на другој за истицање заједничких веза и интереса са слободним хришћанским народима. По Курипешићу, она је била најјаче оружје у отпору исламизацији и чувању угроженог народног идентитета. Зато и говори о турском рушењу хришћанских богомоља и забрани њиховог обнављања као облику присиљавања на турчење. Којих је размера било то у земљи некадашњих Павловића показују честе белешке о остацима црквица и манастира, поред којих су, и од њиховог материјала, сазидани каравансараји, или о топонимима „црквине”, као поузданом трагу о њиховом некадашњем постојању. Занимљиво је да на целом путу од уласка у Земљу Павловића, код Врхбосне, па до изласка из ње, код Дубровника, Курипешић и његов каснији следбеник, путописац мисије из 1532. помињу Добрунску црквицу као једину активну богомољу. У њој су Курипешићеву мисију срдечно дочекали и испратили српски свештеници, пошто су претходно обавили службу за срећан исход мировног посланства.³⁵ Курипешићев следбеник из 1532. додао је у својој забелешци појединост да су два српска свештеника обављала обред „попевајући”.³⁶

IV

Уз материјалну слику крајева кроз које су пролазили, путописци су настојали да дају и слику народног расположења, његове реакције на сталне и неподношљиве намете, што их истовремено показује и као агенте хришћанских владара и Католичке цркве за које су настојали да начине процене политичког стања и подршке домаћег становништва у евентуалним противтурским акцијама. Зато су, уз објективне слике живота путописце интересовали и њихов духовни живот, њихови обичаји и њихова традиција. С те стране је посебно занимљив Курипешићев путопис у коме значајно место има и усмена традиција везана за властелу Павловиће, последње обласне господаре самосталне Босне. Необично је,

³⁵ Исто, стр. 170.

³⁶ Исто, стр. 200.

међутим, то што је та традиција везана само за њихове надгробне споменике као једини траг о моћној властели, некада „силној”, и њиховим „градовима”, некада „славним”. Али, он их не помиње попут потоњих барокних песника, као покличе „memento mori”, да је земаљска слава „магла” и „дим”, него, како сам каже, као знакове борбе „оне господе за вјеру хришћанску”. Исту некрополу, великих камених громада на тешко приступачном вису, као одредиште на путу помиње још само анонимни путописац из 1532, кад каже при поласку из Сарајева „кренусмо пут гробова Павловића”. Међутим, он је то могао учинити и под Курипешићевим утицајем пошто је, вероватно, имао у рукама његов путопис објављен још 1531. године.³⁷

Иако је наука скептична према Курипешићевој тврдњи о постојању споменика с текстом који је он „у целости” навео, он је занимљив као облик тада живе усмене традиције о војводи Радославу Павловићу и његовом верном слуги, понајвише по снажном патриотском и антитурском расположењу. По Курипешићу текстови су били исписани „у српском језику и писму” у форми свечаних говора покојника, карактеристичној за традицију стећака. Мртви војвода се прво представља пролазнику као „кнез и господар ове земље”, који „лежи на својој земљи”, на којој га турски цар није могао победити „ни јунаштвом, ни даром, ни ратом, ни силом”. У другом делу текста војвода се представља као непоколебљиви хришћанин: прво каже да му никад ни на памет није падало „да се од своје вјере одметне”, а потом изриче захвалност Богу „што своју земљу оставља у вјери хришћанској”,³⁸ мада је умро 1441, тј. знатно пре пада земље под Турке. Натпис на мањем камену сручен је као узвишен говор „вјерног слуге” оданог господару због његових патриотских подвига: „Тоба си ти вриједан, славни и јуначки витеже, јер мач твој оборио је покојег Турчина за вјеру кршћанску”. Курипешић затим каже да се о јунаштву и оданости „вјерног слуге” много пева у народу, што на одређен начин потврђују и епске формуле („војводо Павловићу, господару мој”, „славни и јуначки кнеже” и „за вјеру кршћанску”) уочљиве у његовом запису.

³⁷ Benedikt Curipeschitz, *Itinerarium Wegrayß Rün, May. postschafft gen Constanti-nopol zudem Türckischen keiser Soleyman. Anno xxx. MDXXC.*

³⁸ P. Matković, *n. d.*, стр. 165.

Према томе, усмена традиција о Радославу Павловићу била је у Курипешинево време веома жива и њу је, очигледно, више наметала оновремена збиља него његов историјски лик. Треба, наиме, имати у виду да је Курипешин пролазио кроз Земљу Павловића у време великих искушења по хришћански свет, када је, како је само петнаест година раније писао презвитер Вук у Сарајеву, „било велико умањеније хришћана а велико умноженије исмаилћана”.³⁹ На истој земљи Павловића лежао је и надгробни споменик Махмута Бранковића, погинулог у борби с деспотом Вуком Гргуревећем, епским Змај - Огњеним Вуком, занимљив по мешавини традиционалног ћирилског писма и нишанске надгробне форме, али он није побуђивао путопишчеву пажњу. Његово дивљење усмерено је, како сам каже, оним хришћанима који су „у неисказано тешкој невољи и тешком насиљу остали постојани у вери кршћанској”.⁴⁰ Слично је и Фламанец Дуплице Шепер у близини Фоче, 1533, наводио случајеве појединаца који су у потурченим породицама једини остајали у старој вери одлучни „да умру као хришћани”.⁴¹

Мада усамљен, Курипешинев тобожњи запис о „силном” Радославу Павловићу и његовом „верном слуги” лепо показује како се успомена на славну властеоску породицу, с нестанком њихових материјалних трагова, преселила у усмену традицију чувану у виду различитих епских песама и предања. Један део те традиције улио се и у писану књижевност барокног доба. Успомену на њу оживео је још једном дубровачки песник Џоно Палмотић у свом мелодрамском балету *Госџи града Дубровника*. Међу славним *госџима*, које је у виду историјских слика извео на дубровачку позорницу XVII века, били су и дубровачки суседи Сандаљ Хранић, Радослав Павловић и Стефан Косача да, уз друге знамените историјске и епске личности, у духу поетике Католичке обнове, подсети савремене Дубровчане на старо доба господства и витешких борби за „праву веру” и слободу.

³⁹ Милан Вукићевић, *Из старих Србуља*, Гласник Земаљског музеја у Сарајеву, 1901, стр. 310.

⁴⁰ Р. Matković, *n. d.*, стр. 176.

⁴¹ Ј. Novaković-Lopušina, *n. d.*, стр. 114.

BRANKO LETIĆ

THE LAND OF PAVLOVIĆ'S IN THE TRAVELERS NOTES FROM 16TH TO 17TH CENTURY

Summary

As shown in the title itself, this paper presents a retrospective look, from the 16th and 17th century to the Land of Pavlović's, once very powerful feudal lords, disappeared from the historical stage as early as the beginning of the 16th century, when visited by the first foreign travelers, and members of the Christian missions by the Turkish sultans.

Although their written testimonies are most usually short journal notes regarding their journey, they paint the mosaic painting of this land, of its space, to begin with, then of its roads and means of transportation, road security, followed by the information regarding shelters, caravan stopping places (*caravan serails*), *hans* and private houses, ending with the description of the settlements, social structure, costumes, customs, etc. Beside the aforementioned information, it is possible to notice the double standard in describing the population, Christian and Muslim respectively. As members of the western Christian civilization, they paid much attention to the conditions in which the Christian population lived under the domination Turk. They mentioned numerous examples of their suffering and their efforts to preserve their national and confessional identity, regardless of the numerous obstacles.